

XIX ƏSR NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN KLASSİK İRSİNDƏ SATİRİK ÜSLUBUN BƏDİİ DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mehriban ƏSƏDULLASOY (QULIYEVƏ)

Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan), ORCID 0000-0002-2640-5220

quliyeva.mehriban@list.ru

Özet

Bədii dilin imkanlarına bələd olmadan, söz xəzinəsinin zənginliklərindən bəhrələnmədən böyük sənət əsərlərinin yaradılması qeyri-mümkündür. Klassik şeirin, xalq şeirinin kökləri əsasında formalaşan satirik poeziya daim xalq şeirinin ənənələrindən qidalanaraq, dövrün tələbinə uyğun yeni formalar meydana gətirib. XIX əsr bu baxımdan maraqlı və tədqiqata zəngin məlumat verən dövrdür. XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti Fəqir Ordubadi, Aslanxan Gövhər, Qüdsi Vənəndi, Hüseyn Nadim Naxçıvani, Usta Zeynalabdin Nəqqaş kimi şairlərin yaradıcılığında satiraya güclü meyl hiss olunur. Ədəbi mühit nümayəndələri ictimai satiranın dəyərli nümunələrini sənətə gətirir, hakim dairələrin özbaşınalığından və iqtisadi güzəranın ağırlığından şeirlərində satirik bədii dildə, obrazlı ifadələrlə söz açirlar.

İctimai-siyasi mühitin çatışmayan cəhətlərinin ifşası, cəmiyyətdə baş alıb gedən nöqsanların tənqidi, bu özünəməxsusluğun tələbindən irəli gələn deyim tərzii ədəbi prosesin aparıcı istiqamətinə çevrilmişdir. Dövrəndən şikayət motivləri Naxçıvanlı ədiblərin poetik əsərlərində geniş yer almışdır. Məqalədə eyni zamanda, klassik Azərbaycan şeirində satiranın inkişaf istiqamətləri, satirik üslubun dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi Naxçıvanda yaşayan ədiblərin bədii nümunələri əsasında həyata keçirilmişdir.

Anahtar Kelimələr: Naxçıvan, ədəbi mühit, satirik üslub, klassik üslub, bədii dil

Mövzunun aktuallığı. Müəyyən bir dövrün ədəbi və regional xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması Azərbaycan ədəbiyyatının dərinəndən öyrənilməsi üçün xüsusilə vacibdir. XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin satirik irsinin sistemli şəkildə araşdırılması işin elmi yeniliklərindəndir. Məqalədə həm ədəbiyyat, həm də dilçilik sahəsində mövcud olan mövzu ilə əlaqəli araşdırmalara nəzər salınmış, satiranın bədii ədəbiyyatda yeri haqqında elmi konsepsiyalar tarixi xronoloji aspektdə verilmiş, satirik poeziyanın inkişafındakı rolu dəyərləndirilmişdir.

Məqalənin məqsədi. Məqalənin yazılmasının məqsədi XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin klassik irsində satirik üslubu dil və üslub cəhətdən təhlil obyektinə çevirmək, onun əsas inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirmək və bu mərhələlərin başlıca xüsusiyyətlərini səciyyələndirməkdən ibarətdir.

XIX əsr milli satirik bədii şeirin ümumi mənzərəsini səciyyələndirmək, satirik üslubun özəlliklərini müəyyən etmək məqalənin elmi yeniliyindən xəbər verir. XIX əsrdə Naxçıvan ədəbi mühitində yazıb-yaratmış klassik şairlərin poetik irsinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə yenidən müraciət olunması, mövzuya müasir elmi baxış məqalənin aktuallığını təmin edir.

Məqalənin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Məqalədən Naxçıvan ədəbi mühitini, klassik üslubun nümayəndələrinin yaradıcılığını araşdıran tədqiqatçılar, doktorant və dissertantlar faydalana bilər. Eyni zamanda, məqalə, XIX əsrdə yazılmış bədii əsərlərdə o dövr üçün aktual hesab olunan sosial-mənəvi problemlərinin həlli yollarını əks etdirən və ictimai düşüncəni bu istiqamətə yönəltməyə çalışan naxçıvanlı ədiblərin yaradıcılığını təhlil süzgəcindən keçirmək istəyən tədqiqatçılar üçün də etibarlı mənbə rolunu oynaya bilər. XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında satirik üslubun araşdırılması həmin dövrün dil mühitini, o dövrdə yaşayan söz sənətkarlarının əsərlərinin yenidən öyrənilməsi, bir sözlə ədəbi mühiti canlandırmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Məqalədə aşağıdakı məsələlər də diqqət mərkəzindədir:

1. Satirik şeirləri bədii mətn çərçivəsində yenidən dəyərləndirərək müasirlik mövqeyindən təhlilə cəlb etmək;
2. Satira haqqında elmi fikir söyləyən alimlərin araşdırmalarına müraciət;
3. XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin klassik irsindəki satirik tərzdə yazılmış şeirlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinin incələmək;

Giriş. Satirik üslubun ədəbiyyatda qoyuluşu. Dünya ədəbiyyatı bütün dövrlərdə durmadan öz tarixi ənənələrinə söykənərək güclənir. Çoxəsirlik Azərbaycan ədəbiyyatında milli realist ədəbiyyatının təşəkkülündə satira mühüm rol oynamışdır. Satirik üslub ədəbiyyatda XIX əsrdən hakim mövqeyə malik olmuş, satirik-didaktik xarakter alaraq yeni ədəbi-tarixi missiyanın əsas ağırlığını məsuliyyətlə öz üzərinə götürmüş, maarifçi məfkurənin bədii düşüncədə əks olunmasına şərait yaratmışdır. XIX əsrdə dünya ədəbiyyatında ədəbi-ictimai fikrin formalaşmasına təsir edən maarifçi görüşlərin yaranması və inkişaf etməsi, realist-satirik ədəbiyyat və satirik şeirlərin xalq poeziyasında yer alması güclənir, ictimai həyatın aktual problemləri ədəbiyyatda öz əksini bədii şəkildə tapırdı. Dünya ədəbiyyatının Servantes, Dante, Bokaçço, Rable, Volter, Swift, Didro, Kantemir, Şedrin Qoqol, Dikkens, M.Tven kimi görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığında yer alan satira özünün ən yaxşı varislərini tapmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında satira M.Füzuli, Q.Zakir, S.Şirvani kimi sənətkarlardan güc alaraq çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuş, daha sonralar isə gülüşü yeni çalarlarla zənginləşdirən realist sənətkarların M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Y.V.Çəmənşəminli, Ə.Haqqverdiyev və başqalarının yaradıcılığında ləyaqətlə davam etdirilmişdir.

Satirada təsvir olunan dil özünə məxsus cəhətlərə malik olduğu üçün o hər zaman milli koloriti qorunub saxlayır. Bu baxımdan satirik əsərləri tərcümə etmək həddən artıq çətinlik törədir. Azərbaycan ədəbiyyatında qəzəl, qəsidə, müxəmməs, rübai formalarında satirik üslubu olduğu kimi ifadə etmək çətinlik yaratsa da, milli satirik poeziyanın mayasının məhz buradan yoğrulduğunu desək səhv etmərik. Satira və onun komponentləri XIX əsrdə yaranan əsərlərin demək olar ki, ruhuna nüfuz etmişdir. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında satira, dram və nəsr mərhələsi kimi yadda qalmışdır. XIX əsrin ədəbi mənzərəsini ümumiləşdirən M.İbrahimov yazır: “Mirzə Fətəli Axundov bir tərəfdən Azərbaycan ədəbiyyatının mütərəqqi ənənələrinə əsaslanaraq, onun realist cərəyan və axtarışlarını inkişaf etdirir, digər tərəfdən rus və Avropa mütərəqqi realist ədəbiyyatının təcrübəsindən ustalıqla, həqiqi yaradıcı sənətkar kimi istifadə edərək XIX əsrin ortalarındakı Azərbaycan cəmiyyətinin zəruri, mənəvi ehtiyac və tələblərinə cavab verən Azərbaycan tənqidi realizmini yaratdı” (Qasımzadə F. 2017: s.5).

Bildiyimiz kimi, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud problemlər əsasən realist satirada öz əksini tapmışdır. Satirik dilin kəskin olmasını dəyərləndirən Ağamusa Axundov yazırdı: “Satira dili bədii dilin ən mürəkkəb, ən çətin cümləsi dərin mənaya malik olmalı, təsvir olunan ictimai və şəxsi eyiblərə qarşı acı gülüş ifadə etməlidir” (Axundov A.1970: s.34). Gülüş öz dərin mənasını yumorda satirik əksətdirmə üsullarının köməyi ilə üzə çıxarır. Fikrimizi bir qədər də dəqiqləşdirərək Attardo Salvatore müraciət edək. O, yumorun hadisə və faktlara ironiyaya nisbətən daha sərt münasibət bəşədiyini qeyd edir. “Yumor təkcə inkarçı olması ilə deyil, həm də ümumiyyətlə istehza əlaməti olan şişirtmənin bir xüsusiyyəti rolunu oynayır”

(Attardo S. 1994: p.144).

Satira dünya ədəbiyyatında olduğu kimi realist ədəbiyyatın mühüm qollarından biri, onun tərkib hissəsidir. Xalq həyatı ilə xalqın azadlıq mübarizəsi ilə bağlı olması, varlığı real əks etdirməsi sayəsində satirik cərəyan ədəbiyyat tariximizdə çox şərəfli yer tutmuşdur (Qasım bəy Zakir. 1985: s.109). XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitinin təşəkkülü və formalaşmasında “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin xüsusi rolu olmuşdur. Fəqir Ordubadi, Aslanxan Gövhər, Qüdsi Vənəndi, Hüseyn Nadim Naxçıvani, Usta Zeynalabdin Nəqqaş kimi şairlər də bu məclisdə fəal iştirak etmişlər. Ədəbi məclisin yaranması ilə ədəbi mühit təşəkkül taparaq formalaşmış və onun nümayəndələrinin sayı artmışdır.

Ədəbi mühitin nümayəndələri yaradıcılıqlarında satirik şeirlərə meyl etmiş və yaddaqalan nümunələr yaratmışdılar.

Ədəbi mühit nümayəndələrinin satirik şeirlərinin dil və üslubu.

Fəqir Ordubadinin satirik dili. Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndəsi Fəqir Ordubadinin bədii irsi içərisində yer alan satirik şeirləri də vardır. Bəzi ərəb-fars tərkibləri işlətməsinə baxmayaraq, Fəqir Ordubadinin dili lirik şeirlərinə nisbətən sadədir. Canlı danışıq dilindən alınan ifadələri şair satirik şeirlərində bacarıqla istifadə edə bilmişdir. Vahidə Mehdiqızı XIX əsr aşıq şeiri tərzində yazan şairlərin şeirlərində tənəli, eyhamlı, kinayəli sözlərin istifadəsinə aydınlıq gətirərək yazırdı: “Satirik məzmunlu şeirlərdə bədii dilin lüğət tərkibi xalq dilinin gözəl nümunələri, ruhu ilə zənginləşir, yazıcılar isə dilin yaradıcı imkanlarından istifadə eərək özlərinin fikirlərini kəskin ifadə etmək üçün sözlərə yeni mənalar, rənglər, boyalar gətirirdilər”(Mehdiqızı V. 2002: s.70). Tənqidi realizm metoduna söykənən ədəbi mühitin klassik şairi Fəqir Ordubadi “Şikayətnamə”, “Kürdün çul satması” satiralarında dövrün ictimai mühindəki eybəcərlikləri ifşa etmişdir. Fəqirin dilində elə söz və ifadələr var ki, sərtliyi ilə seçilir, onlarda aydın satirik tendensiya var; bunlar həcv meyilli, giley-güzar əhvalı bədii nitq faktlarından fərqli olaraq, əsl ictimai məzmunlu satira materialıdır. Müəyyən yaradıcılıq məqsədilə rus və rus dili vasitəsilə dilimizə keçmiş Avropa sözlərindən satirik əsərlərdə istifadəsi tipin xarakterini ortaya qoymaqla yanaşı satirik mənə çalarlığını gücləndirmək məqsədi daşıyır. Fəqir Ordubadinin “Kürdün çul satması” satirasında işlətdiyi rus-Avropa mənşəli sözlər vasitəsilə tipin öz dili ilə ifşası əsas yer tutur. Bu sözlər Fəqirin yaradıcılığında xalq tələffüzündə olduğu kimi işlənmişdir. Xalqın həyatını, adət-ənənəsini, məişətini, nəhayət, konkret ictimai mərhələdə psixologiyasını real təsvir etmək üçün Fəqir Ordubadi məişət sözlərinə tez-tez müraciət etməli olmuşdur:

Vermisən ol çula sən üç “xoroşo”, bir “malades”,

Veririk hər kəsə, verməzlər bizə bircə soğan.
Ya pulu, ya çulu ver, istəmirik biz “xoroşo”,
“Malades” qarnımızı sir eləməz, istəri nan (Qarayev N. 2012: s.61).

Çar üsuli-idarəsinin müstəmləkəçi siyasəti danışıq dilinə təsir etdiyini də bu misralarda aydın görmək olur. Şairin bədii təsvir vasitələrindən bacarıqla istifadə etməsi, onun satirik fikirlərinin bədii dəyərini daha da artırmışdır.

Fəqir Ordubadi “Naxçıvanın abü havasını məzəmmət” adlı satirik-tənqidi mənzuməsində “cəfa”, “məta”, “vəba”, “xuda” kimi klassik dildə tez-tez işlədilən qafiyələrdən istifadə etmişdir:

Yayın orta ayı saldım yolumu Nəxçivana,
İsti çəkdirdi mənə, eylədi min cövrü cəfa...
Yox o şəhr içrə xərid etməli bir türfə məta,
Ğeyri-titrətməvü qızdırmavü taunü vəba.
Leyk tərif eləyim sizlərə mən adəmini,
Mini asivü günahkar, biri mərdi-xuda.
Xanları sahibi-ehsani-mürüvvətədi, hünər,
Bəyləri sahibi-izzətədi, səxavətədi, əta.
O ki, alimləridir, etməz öz elminə əməl,
O ki, zahidləridir, sahibi-dəstarü əsa.
Seyyidi pürtəməvü dərvişi də şorba tökən,
Əsnafi püstəni istər iki hoqqayə sata (Salik Ordubadi. 2010: s.18-17).

Yaşadığı mühitin mənzərəsini canlandırmağa çalışan şair müxtəlif bədii vasitələrdən istifadə edərək əzazil xanların, bəylərin, saxta din adamlarının təsvirini satirik dildə verməyə çalışmışdır. Şair “ənfəsi-afaqidə”, “raziqi-dövrən”, “saniyi-şeytan” kimi izafət birləşmələrindən istifadə edərək klassik şeirdən gələn lirik-ciddi, obrazlı söz və ifadələrə yer vermişdir.

Qüdsi Vənəndinin satirik dili. Naxçıvan ədəbi mühitinin məhsuldar yaradıcılığı olan klassik şairlərindən biri də Qüdsi Vənəndidir. Onun əlimizə gəlib çatmış “Divan”ı yardıcılığının rəngarəng olduğundan xəbər verir. Qüdsi Vənəndinin bədii gülüş doğuran satirik şeirlərində xalqımızın bədii təfəkkürünün məhsulu olan leksik birləşmələrə tez-tez rast gəlirik. Qüdsi xalq dili ifadələrindən, şeirlərinin məzmununa uyğun istifadə etməklə yanaşı, həm də öz məqsədinə, tiplərinin təsvir etmə səciyyəsinə uyğun olaraq özünəməxsus yeni bədii ifadələrdən istifadə etmişdir. Qüdsi Vənəndi də dövrünün satirik şairləri kimi saxta din xadimlərinin fırıldaqlarını, onların dinə, eləcə də xalqa olan münasibətlərini ifşa etmək məqsədilə xalqın məişətində istifadə edilən sözlərdən satirik məqsədlə istifadə etmişdir:

Mənzili-xani ki, gördüm, ona çox şükr elədim,
Onu cənnəti, bunu mən qəteyi-niyrən tapdım.
Tapılırdı o dağılmışda genə nanü penir,
Bu yıxılmışda nə su, nə acı qəlyan tapdım.
Süfreyi-xan döşənibdir dedilər, çox baxdım,
Aşı yox, pilovu yox, bir quruca xan tapdım (Salik Ordubadi. 2010: s.16).

Qüdsi Vənəndi yaşadığı dövrün haqsızlıqlarını pərişanlıq ifadə eən bədii təsvir və ifadələrin köməyi ilə satirik boyalarla təqdim etməyi bacarmış, insanın xarici gözəlliyini deyil, daxili aləminin gözəl olmasının vacibliyini poetik misralarda əks etdirir:

Qorxuram incinəsən, yoxsa sözüm çoxdu deyim,
Desəm olmaz nə qədər sən dediyin xanə əvəz,
Bivəfa, əhdşikənlikdə səni tək görürəm,
Necə kim, hüsndə yox Yusifi-Kənanə əvəz.
Aldadaram özümü şövqi-vüsalinlə, vəli,
Görmədim bir gün ola vəslini hicranə əvəz (Qarayev N. 2012: s.174).

Başqa bir şeirində ədib yaşadığı dövrə münasibətini bədii dildə ifadə edərək bir qədər sadə və anlaşılan bir dildə yazır:

Nə əhdinə vəfa gördüm, nə qövlündə sədaqət mən,
Degül təşbihi-naqis, söyləsəm hərgəh səbə, Cəfər (Qarayev N. 2012: s.174 s.17).

“Naci Nəbi Naxçıvaniyə” yazdığı şeirdə əhd, vəfa, sədaqət kimi insana xas olan keyfiyyətlərin Cəfərdə olmamasını, tənqidini bir qədər də qüvvətləndirərək “təşbihi-naqis” (Allahın sifətlərinin məxluqatın sifətləri kimi olduğunu qeyd edərəkən buna təşbih də deyilir) insani sifətlərdən məhrum olduğu ilə tənqid edir.

Qüdsi Vənəndinin yaradıcılığında da ərəb-fars mənşəli sözlərin çoxluğu diqqəti cəlb edir. Şeir dilinin bədiiliyini artırmağa səy göstərən Qüsi Vənəndi də, digər tərəfdən onu ağırlaşdırmış, anlaşılmaz qəliz sözlərə, ərəb-fars tərkiblərinə çox yer vermişdir:

Hərçənd nəhvü sərfdə mahirdi Molla Dəstəqi,
Lakin ədəb çox görməyüb ömründə əsla Dəstəqi.
Kərbasi-hicdəh zər ilə molla olan molla degül,
Təhsili-əxlaq et, deyim molla sənə ta, Dəstəqi.
Hər zihəyatə lazimə əvvəl ədəb təhsilidir,
Bir pula dəyməz sözlərin, olsan Məsiha, Dəstəqi (Qarayev N. 2012: s.173).

Molla Dəstəqinin oxuyub təhsil alsa da, ədəbdən uzaq olduğunu, geyiminin zər-ziba olması insanın molla olmasına dəlalət etməməsini diqqətə çəkərək, insanın ədəbli, əxlaqlı olmasının vacibliyini vurğulayır. Əgər ədəbin yoxsa Məsiha (Məsiha, İsa peyqəmbərin klassik dildə tez-tez işlənən ləqəbi) olsan da xeyri yoxdur, danışıq dilində “bir pula dəyməzsən” sözləri ilə tənqidi bir qədər qüvvətləndir.

Qüdsi Vənəndi öz dövründəki haqsızlıq və zülmü tənqid etməkdə bir o qədər də sərbəst olmamışdır. Qoluzorbalıların, arxalıların, varlıların onun əl-qolunu bağlayacağından ehtiyat etmiş, həmin şəxsləri üstüörtülü, dolaylı ifadə üsulları ilə tənqid atəşinə tutmuşdur:

Bir pud dügü gər olsa müyəssər, bizə göndər,
Gər göndərər olsan onu, xoştər bizə göndər,
Turşutma qabaq, abı-həyat olsa da işməm,
Gər zəhr ola, mərdanə, dilavər, bizə göndər (Qarayev N. 2012:s.179).

Didaktik xarakterdə olan Qüdsi Vənəndinin şeirlərində klassik dildən gələn lirik, obrazlı ifadələrin çoxluğu müşahidə olunur. Canlı xalq danışıq dilinə, eyni zamanda klassik şeir dili və üslubuna bürünən Qüdsi Vənəndinin bədii yaradıcılığı ərəb və farsca olan nümunələrlə zəngindir, bu da onun dilinin daha da ciddi araşdırılmasını tələb edir. Qüdsi Vənəndi atalar sözlərindən məharətlə istifadə edərək “Suda boğulan saman çöpündən yapışar” ifadəsini “Biri qərç olsa, ona lazımədir səyi tələş” şəkilində bədii dildə ifadə etmişdir:

Xəlx içində bu məsəldir, yapışırsan kola sən,
Pirsən, Qüdsi, məzəmmət yer yox səndə, yeri,
Dust-düşmən kimi gər görsən onu, bir pülə sən (Qüdsi Vənəndi. 2014:188).

Folklor nümunələrindən, xalq danışığı dilindən götürülən “pülə” sözü üfürmək mənasındadır. Bu misralarda dostun, düşmənin kim olmasını “bir yoxla” mənasında verilmişdir. Nizami Cəfərov klassik üslubla xalq danışığı üslubun bir-birinə nüfuz etməsinə qiymət verərək yazır: “Klassik üslubdakı xalqı əlamətlərin folklor üslubu tərəfindən həzm edilməsi təkcə ifadə planında deyil, məzmun planında da gedir (Cəfərov N. 1991: s.111).

Kimi soltan, kimi bəyzadə, kimi xanzadə,
Kimi seyyid, kimi molla, kimi əfsər gördüm.
Babi-ifalə çəkib cümləsini sərf elədim,
Görmədim bir kişi mən, cümlə müsəğgər gördüm (Qüdsi Vənəndi. 2014: s.16).

Molla Pənah Vaqifin “Görmədim” müxəmməsini yada salan bu beytlərdə funksional eynilik olsa da, Qüdsi Vənəndi “Gördüm” deyərək leksik-qrammatik təsdiq yolu ilə klassik nitq normativliyinə uyğun olaraq satirik poeziya nümunəsi biçimləndirmişdir. Xalqı aldatmaq, onu ictimai geriliyə sövq etmək istəyən bəzi mürtəce fikirli bəy, xan, mülkədar, kəndxuda, tacir, fırıldaqçı din xadimləri və digər yuxarı təbəqə təmsilçiləri Qüdsi Vənəndinin poeziyasında sələfləri kimi bədii dildə tənqid hədəfinə tuş gəlmişdi.

Qüdsinin “Molla olsan da əgər, türkünməsəl, çox süləsən” beytində (Qarayev N. 2012: s.188) mollanın gözü tox olması gərəkdii halda hər şeyə tamah salan olmasını tənqid atəşinə tutur. **Süləsən** sözü Naxçıvan dialektində sülənən, qapı-qapı gəzən, avaralanan, birtəhər baş saxlayan, hər şeyə tamah salan mənasındadır. Ədəbiyyatda gülüşün ən şiddətli bir şəkli olan satira keçmişin sinifli cəmiyyətində ictimai eyib və bəlaları tənqid etməkdə ən güclü bir silah olmuşdur (Mirbağirov K. 1959: s.190).

Hüseyn Nadimin şeirlərində satira dili. Hüseyn Nadim Naxçıvanının yaradıcılığında klassik poetik ənənə üstünlük təşkil edir. Bizə miras qalmış “Divanında” dini şeirlər üstünlük təşkil edir. Hüseyn Nadim Naxçıvani dövrünün hadisələrinə ayıq gözlə baxmağı bacaran, haqsızlığa etiraz səsini ucaltdığı üçün zaman-zaman təqiblərə məruz qalmış, Nəhrəm kəndinin qlavası və digər varlı şəxslər tərəfindən təqib olunmuş, hətta hansı səbəbdənsə İrəvan qubernatoru onu həbs etdirmişdir. Ayrı-ayrı şeirlərində davamlı bir narazılıq və etirazın ifadəsi olan misralar Hüseyn Nadimin öz dövrünə tənqidi münasibətini göstərdiyini nişan verir:

Yox bircə kəs xilas edə bu nardən bizi,
İmdad edən yoxdı bu biçərə millətə (Hüseyn Nadim. 2012: s.12).

Canlı nitq,sadə, mənalı ifadə tərzii ilə qələmə aldığı şeirində xalqın dərdi onu ağrıdıb incitmiş, incitdikcə dürüst seçilmiş ifadələri ilə onları tənqid atəşinə tutmuşdur.

Tipik ictimai qüsurları bədii təsvir və ifadə vasitələrinin dili ilə tənqid edən Hüseyn Nadim sadə xalqın istəyini olduğu kimi aşağıdakı misralarda kədər notlarında vermişdir:

Versün səsimizə səsinii, eyləsün mədəd,
Bir çarə eyləsün bu günü qarə millətə (Hüseyn Nadim. 2012: s.22).

Yaşadığı mühitdə istismarçı zümrələri ifşa və rüsvay etməsi, eyni zamanda din pərdəsi altında xalqı aldadan ruhanilərdən də “sinədağlıdır”:

Genə deydi gözümə tülküsi fətə hacı bu yerdə,
Xər kəkülütək əyri qoyub tacı bu yerdə (Hüseyn Nadim. 2012: s.29).

Qəzəldə “qüssədən qanla dolub könlüm”, “kəhrəba kimi soldu yüzüm” kimi metaforalar cansız predmetlərə aid keyfiyyətlərin canlılara aid edilməsi hesabına yaranmışdır.

Baxmayaraq ki, Hüseyn Nadimin şeirlərinin dili danışmaq dilindən çox hallarda uzaqdır, dini şeirlərində demək olar ki, belə hallar daha qabarıqdır. Buna baxmayaraq bəzi şeirləri anlaşılıqlı və sadə bir dildə qələmə alınmışdır.

XIX əsr Azərbaycan sairik şairlərinin yaradıcılığında vətənin və xalqın taleyini əks etdirən nigarançılıq, ana dili məsələsi, elm-maarif və cəhalətin qarşı-qarşıya durması, zalım və nankor dövlət məmurları kimi məsələlər diqqət mərkəzində idi. Öz nöqsanlarını görən, duyan, düşünən və yazan yetkin xalq Molla Nəsrəddin lətifələrinin də ruhunu, bu müdrik lətifələrin sətiraltı mənalarını dərinləndirən duyur, klassik satirik əsərlərin inkişaf yollarını mərhələ-mərhələ öyrənib həyata tətbiq edirdi (Akif Ə. 2012: s.122).

XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələri Azərbaycan ədəbiyyatının M.Ş.Vəzəh, Q.Zakir, M.F.Axundzadə, Baba bəy Şakir, Kazım ağa Salik, Mirzə Baxış Nadim kimi nümayəndələrinin yaradıcılığında ilhamlanaraq əsərlərində satirik poeziyanın leksik imkanlarını nümayiş etdirir, eyni zamanda da şeir dilinin sadəliyi və axıcılığı ilə xalq ruhunu, canlı ümumxalq danışmaq dilinin gözəlliyini ifadə edə bilmişdilər.

Şifahi xalq yaradıcılığının zəngin xəzinəsində ayrı-ayrı bayatı və aşiq qoşmalarında, eləcə də xalq dramalarında istehza və kinayə ilə dolu satirik gülüşlərə tez-tez rast gəldiyimiz kimi, yazılı ədəbiyyatda, xüsusən, böyük klassiklərin əsərlərində də bəzən feodal zülmü əleyhinə yazılan satirik parçalara təsadüf etmək olur (Qasımzadə F.2017: s.209). Ağamusa Axundov gülüş hədəfinə çevrilən obrazların təsvirində xalq dilinin zənginliklərinə nüfuz etməyin vacibliyini vurğulayaraq yazır: “Məhz buna görə də satirik əsərin müəllifindən xalq dilinin zənginliklərinə dərinləndirən bələd olmaq, hər sözdən sərrast bir güllə kimi istifadə etmək bacarığı da tələb olunur” (Axundov A. 1970: s.34).

Klassik ədəbiyyatla və şifahi xalq yaradıcılığı ilə bağlı olan satira realizmin inkişafı ilə bağlıdır. Naxçıvanlı şairlərin yaradıcılığında da mühitin eybəcərliklərinə, haqsızlığa, xalqa zülm edən bəylər, xanlara qarşı mübarizə dolğun ifadəsini tapmışdır. Bu haqsızlıqlar dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirən sözlərlə zəngindir. Tofiq Hacıyev XIX əsr satira dilini səciyyəvləndirərək yazır: “Satira dili bədii üslubun bütün səviyyələrinin–fonetik tələffüz, leksik-frazeoloji və morfoloji-sintaktik qatlarının normaca müəyyənləşməsində həlledici iş görür. Satirik nitqin aşılacağı norma bədii üslubun vasitəsilə, onun aparıcılığı və kütləviliyi sayəsində bütünlüklə ədəbi dil səviyyəsini əhatə edir” (Hacıyev T. 2012: s.104).

Naxçıvanlı ədiblər müxtəlif bədii üslublara müraciət etmiş, eyni zamanda həmin üslubları fərdi yaradıcılıqları püxtələşdikcə bir-birindən gözəl sənətkarlıq nümunələri ilə ortaya çıxarmışdılar. Onların şeirlərində sadəlik, canlılıq, obrazlılıq, konkretlik, xalqdan gəlmə ritm, intonasiya, ahənglə yanaşı, sadə və zərif yumor müşahidə edilir. Ədəbi mühit nümayəndələrinin şeirlərinin leksik tərkibi, bir sıra ifadələrin, deyim tərzinin müxtəlifliyi diqqəti cəlb edir. Xalq deyimlərindən, loru sözlərdən istifadəyə sıx-sıx yer verən ədiblər satirik şeirlərini sadə fikirlərlə tamamlayırdılar.

Aslanxan Gövhərin satira dili. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrindən biri olan Aslanxan Gövhərin həcvsayağı mahiyyət daşıyan şeirində yoxsullara zülm edən və öz şəxsi mənfəəti üçün

müxtəlif hiylələrə əl atan İsmayıl bəyi satira dili ilə məsxərəyə qoyub gülür və şeirə lirik dildə ictimai məzmun verir. Aslanxan Gövhərin şifahi xalq şeiri tərzində qələmə aldığı əsərlərində yoxsul ictimai təbəqələrə zülm edən harınlamış var-dövlət sahibləri, zəhmət adamlarının hesabına yaşayan tüfeylilər sadə dildə tənqid olunurdu:

Gövhər qələm tutub yazhayazdadır,
Onun da xəyalı vəsfi-nazdadır,
Zəhmət çəkmək, alın təri bizdədir,
Dövlətlilər füqəranı dağıtdı (Salik Ordubadi. 2010: s.15).

Usta Zeynalabdin Nəqqaşın satira dili. Usta Zeynalabdin Nəqqaş XIX əsrin sonlarında nəqqaşlıq və şairliklə məşğul olan sənətkar kimi tanınmışdır. Aşıqanə qəzəllər və dini şeirlər yazan ictimai məzmunlu əsərlər də yazmışdır. Nəqqaş İslam dininin müqəddəs qanunlarından öz şəxsi məqsədləri üçün istifadə edən və xalqı əsarətdə saxlayan cəhalətpərəstləri tənqid edərək yazır:

Ali-Süfyan dövlətindən geydiyiz narincudur,
Bəs ki, siz nar əhlisiz, axır sizi nar incudur (Mirbağirov K. 1959: s.15).

Usta Zeynalabdin Nəqqaş yuxarıdakı beytdə “narincudur” sözünü rəng mənasında, “nar incudur” sözünü isə klassik ədəbiyyatın dilindən gələn gələn “nar” (od, atəş, cəhənnəm, dərd, qəm) qəm əhlisiniz, sizi dərd incidir mənasında işlətməmişdir. Musa Məsimli satirik dilə xalq hikmətinin qarışmasını belə ifadə edir: “Doğrudanda da, xalq hikməti xalqın gülüşü, istehsası və rişxəndi ədəbiyyatda böyük qüvvəyə çevrilir. Yüzlərlə atmacalarda və lətifələrdə satira və yumor son dərəcə qüvvətli silaha çevrilir” (Məsimli M. 1994: s.5). Ədalətsizliklə dolu zəmanəsini nifrətlə qamçılıyan Nəqqaş “Qara pul” rədifli şeirində haram yolla qazanılan pulun sinifli cəmiyyətdəki pozucu roluna satira dilində xitab edib “öyərək” tənqid atəşinə tutur:

Ey olan ənfəsi-afaqidə sultan, qara pul,
Ey olan həsrə kimi razıqi-dövrən, qara pul.
Nə nəbatat, nə cəmadata səni oxşadıram,
Sənsən aləmdə yəqin saniyi-şeytan, qara pul (Salik Ordubadi. 2010: s. 15).

XIX əsr Naxçıvan ədəbi müitində şairlərin müxtəlif ölkələrə səfərləri zamanı qələmə aldıkları mənzum səfərnəmələrində ictimai ziddiyyətlərin tənqid olunmasında sələfləri kimi qatı həvələrdən istifadə etməmişdilər. Bu məsələyə aydınlıq gətirən Akif Əli yazır: “XIX əsr satiriklərinin əsas xidmətlərindən biri həm də ondan ibarət idi ki, bu şair və yazıçılar ötən əsrlərdən miras qalmış satira anlayışını qəliz söyüş, qarğış, dad dolu ucuz həvçilikdən təmizləyərək, onun yolunu ictimai mahiyyət daşıyan yüksək zövqlü bədii nümunələr istiqamətində müəyyənləşdirə bildilər” (Akif Ə. 2012: s.55).

Sonuç

Beləliklə, XIX əsr Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələr tarixi həqiqətlər şəklində müasir hər zaman tədqiqat obyektinə olmuşdur.

XIX əsrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən “Ədəbi məclislər” divan ədəbiyyatının, mərsiyə ədəbiyyatının, təriqət şeirinin inkişafında, eyni zamanda XIX əsr satirik şeirinin, maarifçi-realist istiqamətdə də klassik poetik ənənələrin formalaşmasında təsiri əvəzsiz idi. Naxçıvanda fəaliyyət göstərən “Əncüməni-şüəra” Anjumani-shuara (Poets council) ədəbi məclisi də burada ədəbi mühitin formalaşmasına təsir göstərmişdir. “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin M.T.Sidqi, F.Ordubadi, Q. Vənəndi, M.Salik, Nəqqaş, A.Gövhər kimi üzvlərinin yaradıcılıqlarında klassik Şərq şairlərinin

tərəqqipərvər ənənələrini davam və inkişaf etdirmiş, maarifçilik və realizmə meyllərini hiss olunacaq dərəcədə formalaşdırmışlar.

Bu dövrdə yazıb-yaradan naxçıvanlı ədiblər istismarçı təbəqələri ifşa etsələr də, ətalətin kökünə, mütləqiyyət üsuluna balta çala bilmək səviyyəsinə yüksələ bilməmişlər. Tarixi həqiqət budur ki, Azərbaycan klassik sənətkarları öz dövrlərindəki haqsızlıq və zülmü tənqid etməkdə bir o qədər sərbəst olmamışdılar. İrtica qüvvələrinin çomağı, yeni dövrdə isə çar senzurasının qəzəbi daim onların gözü qarşısında olmuşdur.

Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında satirik üslubun araşdırılması bədii dilimizi öyrənmək üçün dolğun, zəngin bir xəzinədir. XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələri yaşadıkları dövrün poetik ifadələrini, gülüş, kinayə, istehza doğuran insan xarakterlərini ustalıqla klassik poeziyanın divan ədəbiyyatından istifadə edərək faydalanmışdılar. Azərbaycan ədəbiyyatını ciddi şəkildə tədqiq edən alimlərimizin fikrinə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, XIX əsr yeni tipli ədəbiyyat uğrunda mübarizənin, tənqidi düşüncənin fəallaşması dövrü kimi də qiymətləndirmək olar. Ədəbi-bədii dilimizi zənginləşdirən söz ustalarımız əsərlərində Azərbaycan dilini bütün çətinliklərə rəğmən layiqincə yaşatmağa səy göstərmişdilər.

KAYNAKLAR

- Axundov, A. (1970). Dil və üslub məsələləri. Bakı, 103 s.
- Akif Ə. (2012). Mirzə Ələkbər Sabirin satira sənətkarlığı. Bakı, 256 s.
- Attardo, S (1994). Linguistic Theories of Humor. 426 p.
- Azərbaycan ədəbi dili tarixi. (2007). Dörd cildə. III cild. Bakı, 336 s.
- Cəfərov N. (1991). Füzulidən Vaqifə qədər. Bakı, 186
- Hacıyev T. (2012). Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II hissə. Bakı, 392 s.
- Hüseyn Nadim Naxçıvani. (2012). Divan. Bakı, 716 s.
- İbrahimov M. (1966). Böyük satira ustası. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 94 s.
- Qarayev N.S. (1966). XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı, 2012, 325 s.
- Qasım bəy Zakir (məqalələr məcmuəsi). (1985). Bakı, 208 s.
- Qasımzadə F. (2017). XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 552 s.
- Qüdsi Vənəndi. (2014). Divan. 2 cildə, I cild. Bakı, 428 s.
- Mehdiqızı V. (2002). XIX əsr aşıq üslubunda yazılmış Azərbaycan poeziyasının leksikası. Bakı, "Nurlan", , 96 s.
- Məsimli M. (1994). Azərbaycan ədəbiyyatında satira. Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, Bakı, 136 s.
- Mirbağirov K. (1959.). Seyid Əzim Şirvani. Bakı, Elm, 234 s.
- Salik Ordubadi. (2010). "Gülşəni-vəhdət". Divan. Naxçıvan, 248 s.